

Műhely

Hajdu Péter¹

LEHET-E LEÍRNI ESEMÉNYEKET?²

– Szokások és rítusok leírása –

Amikor Mieke Bal azt a következtetést vonja le Rouen leírásából a *Bovaryné*ban, hogy lám a leírás is elbeszél,³ mintha a tőle telhető legnagyobb dicséretben részesítené a leírást, amiért van benne narratív potenciál is, amiért – ezúttal – el tud árulni valamit a szereplő lelki folyamataiból. Egy másik narratológiai tekintély viszont, Arisztotelész, amikor filozofikusabbnak nevezi a tragédiaköltészetet a történetírásnál, éppen az elbeszélés absztrakt leíró potenciálját emeli ki, hogy tudniillik el tud árulni valamit arról, hogy milyen a világ, milyen valószínűségek és szükségszerűségek irányítják, ami szerinte érdekesebb (filozofikusabb), mint pusztán regisztrálni, hogy mi történt.⁴ A narratológusok azonban ritkán részesítik azért figyelemben a leírást, mert leír.

Ha az elbeszélést a cselekvéssel, a történéssel, az eseménnyel, az állapotváltozással definiáljuk, még akkor is sok olyan szövegtípus akad, amelyek mintha mégis inkább egy elvont sémát írnának le, semmint hogy elbeszélnének, noha csupa cselekvésből állnak. A két legkézenfekvőbb példa az ételrecept és a használati utasítás. Ha a recept úgy kezdődik: „Végy két tojást...”, akkor máris van egy cselekvésünk. Felszólító mód, egyes szám második személy, ami vagy azt jelzi, hogy a cselekvő azonos az imperatív elbeszélés megszólítottjával, vagy egy általános alanyt, de mindenképpen megképződik az olvasóban, amint két tojás bevételével megkezd egy cselekedetsorozatot.

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztályának tudományos tanácsadója.

² 2017 novemberében és 2018 januárjában két nemzetközi konferencia is volt a leírásról: novemberben Pécsen, a PTE BTK irodalom tanszékeinek szervezésében, az OTHA K112515 sz. pályázatának támogatásával, januárban pedig Budapesten, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete Irodalomelméleti Osztálya szervezésében (ugyancsak az OTKA említett pályázatának segítségével).

A pécsi konferencia anyaga könyv formában lát majd napvilágot, 2019 folyamán; a budapesti konferencia előadásai külön-külön tanulmányokként jelennek majd meg. Ebben a számunkban, az itt következő összeállításban egyet közlünk a pécsi, hármat a budapesti konferenciák előadásából (Rudaš Jutka, valamint Görföl Balázs, Hajdu Péter és Tóth Orsolya írásait).

³ *A leírás mint narráció* című tanulmányában ilyen mondatokat találunk: „A leírást most már elbeszélésként olvashatjuk...”, „A regényben szereplő leírás elbeszélő.” Mieke BAL, „A leírás mint narráció”, in *Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Narratívák 2., 135–71 (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998), 166 és 170.

⁴ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészeti írások*, ford. RITÓÓK Zsigmond (Budapest: PanonKlett, 1997), 1451b1–5.

Persze kezdődhet így is: „Hozzávalók: két tojás...”. De még akkor is valahogy így fog folytatódni: „a tojásokat szétválasztjuk, a fehérjéből könnyű habot verünk stb.”. Csupa cselekedet, csupa esemény, mindegyik állapotváltozást fog eredményezni (legalább a tojások tekintetében), mégis gondolhatjuk azt, hogy a recept nem elbeszéli egy étel elkészítését, hanem leírja, hogyan kell elkészíteni.

A használati utasítások, terméktájékoztatók esetében hasonló a helyzet. Tényleg a konkrét nyelvi megfogalmazás igeiségének mértékétől függene, hogy leírásnak vagy elbeszélésnek kell-e tekinteni? A példám ezúttal egy gyógyszer betegtájékoztatója. Vannak benne nagyon kevésbé igei részek, és vannak nagyon cselekményesek is. A lehetséges mellékhatások első csoportja, a „súlyos allergiás reakciók” leírása nélküli az igeiséget: „csalánkiütések, nehézlégzés, hányinger, szédülés, gyengeségérzés”. Viszont mennyi minden történik (vagy inkább történhet) a következő mellékhatáscsoportban!

- „Azonnal jelezze kezelőorvosának, ha az alábbiak valamelyikét tapasztalja:
- Friss vagy alvadt vér jelenik meg a székletben. Különösen idősebb betegeknél az emésztőrendszeri fekély/vérzés néha halálos kimenetelű is lehet. Súlyosabb esetekben előfordulhat fekélyes szájnyálkahártya-gyulladás és bélgyulladás súlyosbodása, pl. Crohn-betegség [...].
 - Vért hány, vagy a hányadékban kávézacchoz hasonló fekete részecskéket lát. Ezek a gyomorfekély jelei lehetnek.”

Ez már csak elég sűrű cselekmény, és még a legfeltűnőbb állapotváltozás, a halál is előfordul a szövegrészben. Amiért azonban az elbeszélésszerűséghez kétség fér, az az események széttartó, alternatív, diffúz és absztrakt jellege. Itt egy magázódó formula szólítja meg az olvasót/fogyasztót. De ki ő? Minthogy ez esetben tényleg fontos az olvasó ki- és hogyléte, fizikai kondíciói, az elbeszélésszerűséget éppen az ássa alá, hogy a szöveg nem dönti el, ki, mikor, milyen körülmények között hajtja végre a cselekedeteket. És emiatt a cselekedetek jó részére nem is kerül sor. Kétségtelenül elbeszélés lenne a következő: Piri bevett egy fájdalomcsillapítót, de nemsokára azt tapasztalta, hogy vért hány, és ezt azonnal jelezte kezelőorvosának. Azt viszont Piri nem tapasztalhatta, hogy vagy friss, vagy alvadt vér jelenik meg vagy a székletében, vagy a hányadékában, és elbeszélésként az sem volna értelmezhető, hogy Piri különösen akkor hal meg néha az emésztőszervi vérzéstől, ha esetleg idősebb. Piri vagy idősebb beteg, vagy nem, vagy vért hány, vagy alvadt vérdarabokat lát a hányadékában. Piri vagy meghal, vagy nem, nála személy szerint a mellékhatások nem lehetnek néha halálos kimenetűek. Mindazok az események, amelyeket a szövegrész leír, csak különböző emberekkel történhetnek meg. És ugye a legvalószínűbb, hogy Pirivel nem történik meg egyik sem. Ha valaki valamelyiket tapasztalja, akkor áll elő cselekvési kényszer.

Emlékezetesek Genette minimumelbeszélései (Pierre megjött. Megyek.),⁵ amelyekből ő arra következtetett, hogy minden igei forma már eleve elbeszélést hoz létre. Csakhogy az igei forma alany–állítmány viszonyokban létezik. Elképzelésem szerint az elbeszéléshez megfelelő konkrétaságú alany is kell, aki/ami az igével viszonyban áll. Az „én”, aki megyek, nagyon konkrét; „Pierre”, aki megjött, nem különösebben konkrét, de ahhoz eléggé, hogy egy elbeszélés alanya legyen. Ha viszont a szöveg igei formáihoz csak üres alanyi funkciók kapcsolódnak, akkor azok csak konkrét aktualizációkban eredményezhetnek elbeszélést, anélkül én inkább leírásnak nevezném az ilyesmit. Jelen esetben a gyógszer leírásának lehetséges hatásai révén.

A betegjátékozótónak feltűnő sajátossága volt, hogy alternatívákat rendelt egymás mellé. Egy folyamatára sem elbeszélés, de kínál útvonalakat lehetséges elbeszélések számára. Ha a fogyasztó tapasztalja a mellékhatások valamelyikét (és persze ahány lehetséges mellékhatás, annyi lehetséges konkretizáció), akkor értesíti orvosát, ha viszont egyiket sem tapasztalja, akkor nem csinál semmi ilyesmit. Az alternatív konkretizációk itt kifejezetten a cselekvő alany testétől függenek. Elképzelhető azonban, hogy más faktorok is befolyásolják a dolgok menetét. Azt gondolom, hogy az olyan szöveg, amely az összes lehetőséget igyekszik feltérképezni, inkább leírás, mintsem elbeszélés, még akkor is, ha cselekedetéről van benne szó. Lehetséges ellenérvként bizonyos alternatív cselekménymeneteket egymás mellé rendelő elbeszéléseket említhetünk. Vannak regények, amelyek két alternatív befejezéssel érnek véget, mint Jókai 1876-os regénye, *Az élet komédiásai*, és az alternatív befejezés manapság nem ritka a populáris kultúrában sem. Előfordul, hogy filmek DVD-változata tartalmaz egy másik végkifejletet is, és a videojátékokról akkor még nem is beszéltünk. A legtöbbet azonban Robert Coover 1969-es *The Babysitter* című novelláját emlegetik az alternatívákat egymás mellé rendelő elbeszélések közül,⁶ hiszen a szöveget felépítő néhány soros elbeszéléstörödékek között bőven akadnak olyanok, amelyek kizárják egymást. Coover novellája talán értelmezhető úgy, mint ami leírja egy általában vett kertvárosi babysitter kapcsolatrendszerét, illetve hogy mi minden történhet vele. Bármennyire egyénített is,⁷ ha minden megtörténik vele, ami megtörténhet, akkor inkább általános típusú absztrahálódik. A szöveg mintegy feltérképezi az összes lehetőséget, ami csak megtörténhet a férfivágyak középpontjában álló babysitterrel, viszont semmiféle logikai kapcsolatot – még „vagy-vagy” típusút sem – létesít az elbeszéléstörödékek között, ami bizonytalanná teszi (többek között azt is), hogy

⁵ Gérard GENETTE, „Az elbeszélő diszkurzus”, ford. SEPEGHY Boldizsár, in *Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA Beáta, I. köt., 61–98 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor, 1996), 66.

⁶ További példákért (arra, amit ő „multiverse narrative”-nak nevez) lásd Jan ALBER, *Unnatural narrative: Impossible Worlds in Fiction and Drama* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2016), 251, 15. j.

⁷ Hogy mennyire egyénítették a szereplők, az azonban kérdéses, hiszen azonos nevük ellenére a különböző részletekben ugyanarra, vagy valami nagyon hasonlóra esetleg egész másképpen reagálnak, vélhetőleg azért, mert ők maguk másfajta emberek.

leírásnak kell-e tekinteni. Marie-Laure Ryan az egymást kizáró alternatívák egymás mellé helyezését úgy értelmezte, mint ami választási lehetőséget kínál az olvasónak saját története megalkotására,⁸ ami azonban azt jelentené, hogy az olvasó csak egy történetet választ ki magának ízlése szerint a sok közül, a többtől meg egyszerűen eltekint. Jan Alber, aki számol az ilyen olvasói stratégiával, mint az egyik olyannal, ami alkalmas a nem-természetes elbeszélések naturalizálására, mégis úgy véli, a szöveg arra késztet, hogy napi rutinjainkkal szakítva eltűnjünk, hogyan működhetek (volna másképp is) a dolgok ott és akkor.⁹

Egy a végén kettéváló cselekmény nem tesz deskriptívvé egy elbeszélést: ahhoz az összes, de legalábbis minél több lehetőség folyamatos tudatosítása kellene. Már a klasszikus eposzok is szerették felvillantani az alternatívákat, jelezve, hogy a dolog adott esetben „majdnem” másként történtek. Ilyenkor azonban nem szokták végigmondani, csak röviden jelezni, mi következett volna abból. Télemakhosz háromszor hiába próbálta felajzani apja íját, és ha Odüsszeusz nem int neki, hogy leállítsa, negyedszerre talán sikerült volna neki (*Odüsszeia* XXI.128–129).¹⁰ Az ilyen „majdnem-epizódok” egyáltalán nem ritkák az eposzokban.¹¹ Megemlíteni, hogy valami másként is történhetett volna, még ha az elbeszélés részévé válik is valami, ami nem történt meg, nem ugyanaz, mint feltérképezni, hogyan lehet/kell egyes változó körülmények között megvalósítani egy ünnepi (vagy akár hétköznapi) rutint. Arra, hogy hogyan öljük meg feleségünk kérőit, ha húsz év után hazatérünk, nincs recept, nincs bevett scenárió. Alakulhatott volna másképpen is. Ellenben, mondjuk, egy áldozatbemutatásnak adottak a szabályai, és minden előadódható esetre megvan az előírt reakció.

Leírónak gondolom ezért, ha egy szöveg az ideális eseménymenetet adja elő hortatíve (mit kell csinálni ahhoz, hogy jól hasson a gyógyszer, elkészüljön az a bizonyos étel, össze legyen állítva a polc stb.), de azt is, ha azt adja elő, hogyan csinálnak valamit egy adott közösségekben. Következésképpen a választó és a feltételes kötőszók (vagy, ha) utalhatnak a leíró jellegre.

A szokások, rítusok ábrázolását természetesen lehet iteratív elbeszélésnek tekinteni. Ha például azt mondjuk: a bennszülöttek minden újholdkor feláldoznak egy kecskét a holdistennek. Itt is funkciókat jelölünk ki, hiszen az esemény ismétlődésekor a konkrét szereplők változnak. Minden hónapban más a kecske, és időnként változik az áldozópap személye is, a rítus résztvevői, nézői is változnak személy szerint, de nem változnak közösségként (alkalmasint a részvétel a rítusokban teszi őket közös-

⁸ Marie-Laure RYAN, “From Parallel Universes to Possible Worlds: Ontological Pluralism in Physics, Narratology, and Narrative”, *Poetics Today* 27, 4. sz. (2006): 633–674, 671.

⁹ ALBER, *Unnatural Narratives*, 175.

¹⁰ A jelenet implikációihoz és jelentőségéhez lásd KARSAI György, *Homérosz Odüsszeia* (Budapest: Akkord, 1998), 41–42.

¹¹ Lásd Heinz-Günther NESSELRATH, *Ungeschehenes Geschehen: Beinahe-Episoden im griechischen und römischen Epos von Homer bis zur Spätantike*, Beiträge zur Altertumskunde, 27 (Berlin: De Gruyter, 1992).

séggé), nem változik a pap és a kecske szerepe sem, és bizonyos szabályok nyilván meghatározzák, ki töltheti be az adott szerepet. Lehet olyan elbeszélés, amelyben mindezek elegendő konkrétságú alanyiságot hordoznak. Vannak azonban szövegek, amelyek nem elbeszélnek, hanem leírják a rítusokat, még ha azok cselekvéssorok is.

Rítusok, szokások, ritualizált szokások ábrázolásával természetesen nagyon sokféle irodalmi, nem irodalmi, és félig-meddig irodalmi szövegben találkozunk. A következő példák olyan szövegekből lesznek, amelyek bár műfajukat tekintve leíró célzatúak (hiszen az etnográfia nép[le]írás, a szociográfia pedig társadalom[le]írás), ugyanakkor rengeteg narratív elemet is tartalmaznak. Vegyük először a *katuyauszi* leírását Bronisław Malinowski *A vademberek nemi élete Északnyugat-Melanéziában* című alapművéből.¹² A kifejezés egy „falú lányainak más helységekre vezetett szerelmi expedícióját” jelenti. Ha egy falú lányközössége elhatározta a *katuyauszi*, először közvetítőt választanak „hogya megbeszélje a másik falú ifjainál teendő látogatás időpontját és feltételeit.” Ennek a ritualizált szokásnak tehát nincs naptárhoz kötött, ismétlődő ideje, nincs rögzített helye, és különböző feltételei is lehetnek. Ha ez elbeszélés, a szereplői lányok és fiúk két különböző falúból, de bármelyik falvakban megtörténhet ez az eseménysor, a megválasztott közvetítő személye is változó, de a funkció állandó. A lányok „rendszerint kora délután” indulnak el (tehát nem mindig; a napszak is változhat, nyilván attól függően, milyen messze van a célfalú), illedelmesen átsétálnak a kiválasztott falú szélére, és ott nekiállnak szépítkezni, közben énekelnek, zenélnek. „Amikor készen állnak udvarlóik fogadására, azt a dalt éneklük, amelyben előzőleg megegyeztek, s ezzel hívják a fiúkat közelebb.” A jelként funkcionáló dal egyike lehet azoknak a feltételeknek, amelyekről az előzetes egyeztetés folyt. Malinowski ismerteti „a választás szertartását”. „Szokás szerint a párok kiválasztását a vendéglátóknak kell kezdeményezniük, és mindegyik vendég az illendőség szerint köteles minden ajánlatot elfogadni.” Mivel azonban mindenki tisztában van mindkét közösség belső hierarchiájával, a választás mégsem random módon, a spontán vágyak alapján történik, hanem „megelőző vonzalmakra és viszonyokra épül”. Érdemes a választás/ajánlattevés rítusának leírását egészében idézni, hogy lássuk, mennyiféle alternatívát sorol fel a szöveg, amelyek közül a résztvevők mindig csak egyet valósíthatnak meg, de ezek párhuzamosan is folyhatnak, bár olyan is lehet köztük, amely egy adott *katuyauszi* során egyáltalán nem történik meg.

„Ezután mindegyik ifjú szertartásosan felajánl egy kis ajándékot választottjának: egy fésűt, egy nyakláncot, egy orr-díszet, egy fűrt bételdiót. Ha a lány elfogadja az ajándékot, azzal elfogadja a fiút is szeretőjének arra az éjszakára. Ha a fiú jól ismeri a lányt, maga adja át az ajándékot. Ha nem ismeri jól, vagy nagyon félénk, egy idősebb férfi segítségét kéri, aki az ajándékot e szavakkal adja át: »*Kam vaötu*« (*vaötu* a.m. látogatási ajándék, bemutatási ajándék), »ez

¹² Bronisław MALINOWSKI, „A vademberek nemi élete Északnyugat-Melanéziában”, ford. BÓNIS György, in Bronisław MALINOWSKI, *Baloma*, 111–246 (Budapest: Gondolat, 1972), 179–181.

és ez adja neked, te vagy az ő szerelme.« A lány nagyon ritkán utasítja el vagy veszi semmibe az ilyen ajándékot; ezzel nagy csalódást és sérelmet okozna a férfinak.»

A fiú négy lehetséges ajándék egyikét adja át (persze lehet, hogy még többféle is előfordulhat), személyesen vagy közvetítő révén. Akkor kér fel közvetítőt, ha nem ismeri jól a lányt, vagy ha jól ismeri ugyan, de nagyon félénk. A közvetítő egy rögzített formulával adja ugyan át az ajándékot, de annak is értelemszerűen van egy variábilis része: a megbízó neve. A lány illendőség szerint elfogadja az ajándékot és az ajánlatot, de nagyon ritkán azért vissza is utasítja. Az alternatív lehetőségek számbavétele és szereplők helyett lazán definiált funkciók használata ágensként (lány, félénk fiú, idősebb férfi) teszi a szöveget leírássá és nem elbeszéléssé. És még ennek a szertartásnak is vannak helyi változatai: „a déli falvakban kevésbé finoman zajlanak le, mint az északiakban”.

Amikor Malinowski a *katuyauszi* „teljes illendőségét” méltatja, rátér a hanyatlás-történet elbeszélésére, és az már igazi elbeszélésnek látszik. Régen egy falu lányai minden évben lebonyolítottak két, három vagy akár négy ilyen expedíciót, de aztán már az első misszionáriusok kieszközölték a betiltását, „és a *katuyauszi* rendezett, illedelmes szokása hanyatlásnak indult. De még akkor is, amikor a Trobriand-szigeteken tartózkodtam, Okaykoda lánycsoportjai meglátogatták Omarakanát, Kaybola csapatai Kwaybwagát, az utóbbi falu leányai vizont úgy álltak bosszút szeretőiken, hogy Vilaylimába mentek *katuyauszira*. 1918-as omarakanai időzésem elején betakarításkor több ilyen vendég érkezett, a yam-termés megtekintésének ürügyén; még arra is módomban nyílt, hogy lefényképezzem őket, és megfigyeljem az ünnepség első szakaszát.” Itt egészen konkrét helyszínek, konkrétan megnevezett szereplők, időpontok és a főszereplő-tapasztaló én állandó jelenléte teszi nagyívú, de szinguláris elbeszéléssé a szövegrészt. De itt már nem arról van szó, hogy milyen a *katuyauszi*, hogyan zajlik, mik a szabályai, hanem hogy az intézmény hogyan hanyatlik a misszionáriusok kártékony befolyása miatt, és hogy az etnográfus hogyan tudhat mégis az egyre ritkább ünnepségek némelyikéről.

A rítus leírásának általánosító, alternatívákat soroló, minden lehetőségre tekintettel levő aprólékosságával szemben Malinowski néhol szeret egyedi esetekre, jellemző történetekre is hivatkozni. A rossz házassággal, házasságtöréssel, féltékenységgel kapcsolatos attitűdök érzékeltetésére például nem tud általános forgatókönyvet kínálni, ott nincs egyetemesen ritualizált eljárás, ezért valamiféle esetgyűjteményt állít össze.¹³ Mindegyik esetben megnevezi a szereplőket és a helyszíneket, és világos, hogy mindegyik esetben a szereplők egyedi döntésén múlik a kimenetel. Ezek mind miniatűr elbeszélések, többnyire tragikus véggel, függetlenek egymástól. Nincs semmiféle leírható szabályrendszer sem arra, hogyan kell elrontani egy házasságot, sem arra, mit kell tenni, ha elromlott – eltekintve attól, hogy a nőnek „mindegyik

¹³ MALINOWSKI, „A vademberek...”, 142–46.

esetben módjában állt egyszerűen elhagyni férjét”. Lehetséges, hogy „egyszerű”, vagyis a közösségi normáknak és szabályoknak megfelelő eljárás nem elbeszélhető: a normál működésmód inkább leírás tárgya lehet, amelyben az ágenseket csak elnagyolt körvonalak határozzák meg. Az egyedi és a normáktól valamelyest is eltérő választásokat viszont nem lehet leírni. Ott elbeszélésre lesz szükség. Világos, hogy a rítusok, szertartások esetében szóba se jöhet az egyedi, nem normatív eljárás.

A *Puszták népe*ben rengeteg önéletrajzi elem, rengeteg kis elbeszélés is van, de a szöveg mintha inkább illusztrációként használná az egyedi eseteket egy életforma általános leírásához. Az egyedi arra való, hogy mint szinekdoché alátámassza az általános igazságát.¹⁴ A ritualizált szokás leírásának jó példája a 17. fejezet eleje, ahol az uradalmi alkalmazottak szerződésének évenkénti meghosszabbításáról van szó. A ritualizált jogi aktusra¹⁵ minden évben október 31-én kerül sor. A rítusnak két neve is van. „Ez volt a »szólítás«, pusztai akasztófahumorról a gatyaremegetetés napja.” Úgy látszik ebből, hogy más néven emlegetik a hivatalos diskurzusban, mint az alávetettek és kiszolgáltatók szubverzív nyelvhasználatában. A narrátor a fejezet első bekezdésében megemlíti mindkét jelölőt, de a továbbiakban szigorúan ragaszkodik az előbbihez, a hivatalos megnevezéshez. A zsellérek által használt alternatív jelölő csak egyszer megemlíthető antropológiai érdekesség. Ráadásul ezt az alávetettek szempontjából rémisztő, egzisztenciális szorongásokkal járó napot az első mondat rögtön a „lapos hétköznapokkal” szembeállítva „izgalmas, igazi ünnepnek” nevezi. Ezt leginkább az indokolja, hogy mindenki megtisztálkodva és ünneplő ruhában jelenik meg.

Az ünnep ezek szerint egyszerre zajlik számtalan helyen: az összes dunántúli uradalomban. A szereplők ennek megfelelően mindenütt mások, de a funkciók adottak. Bent az intézőség tagjai ülnek az összetolt asztaloknál, középen a jószágigazgatóval. Az alkalmazottak kint várakoznak, foglalkozások szerint elkülönülő csoportokban. A hierarchikus jelleg nemcsak a munkaadókat és munkavállalókat különíti el, hanem a munkavállalók csoportjait is. Először jönnek az iparosok, legvégül a cselédek. Ráadásul az egyes csoportoknak is vannak vezetői, akiket először hallgatnak meg, és

¹⁴ Ennek megfelelően az irodalomtörténet-írásban szokás is – legalább részben – leírásnak nevezni. „Összeforr benne önéletrajz, gyermekkori emlék, családtörténet a szakszerűen hiteles, szociográfiai érvényességű leírással.” BÉLÁDI Miklós, „20. Illyés Gyula (1902–)”, in *A magyar irodalom története VI*, főszerk. SÖTÉR István, szerk. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 461–494, 480. „... az önéletrajzi formát s a családtörténeti elbeszélést kiteljesítve [...] képet ad a [...] pusztai cselédség [...] világáról a napi étrend, a munkafolyamatok, az étkezési szokások részletes leírásával, a jövedelemviszonyok, az egészségi állapotok, a nemi szokások, a hiedelemvilág bemutatásával.” DOBOS István, „Az idegenség retorikája”, in *A magyar irodalom története III*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András (Budapest: Gondolat, 2007), 345–351, 345.

¹⁵ FEKETE Balázs, „A modern jog határain túl. A népi szociográfiák jogképéről”, in *Iustitia modellül áll*, szerk. FEKETE Balázs és H. SZILÁGYI István, 75–104 (Budapest: Szent István Társulat, 2011), 90–92.

ha megfelelnek, átállnak a túloldalra: állnak ugyan, de munkaadóként vizsgálják meg beosztottaik szerződés-hosszabbítási kérelmét. A párbeszéd (ha párbeszéd) messze-menően formalizált. Az alkalmazott töri meg a csendet, egy „országos formulát” mond, „ősi szöveg szerint”, mégpedig vigyázállásba merevedve: „Ha emberségem, becsületed tetszik – szándékom maradandó.” Ezt mondja tehát mindenütt mindenki. Itt azonban rögtön alternatívákkal szembesülünk: az igazgatóság vagy meg akarja tartani az adott munkavállalót, vagy nem. Illyés először azt írja le, mi történik, ha igen. Elkezdenek beszélni hozzá, és elmondják, miért elégedetlenek vele, és tanácsokkal látják el arra nézve, hogyan kéne viselkednie a jövőben. Ha viszont nem akarják megtartani állásában, akkor szó nélkül átadják neki a cselédkönyvet. A döntés tehát már eleve megszületett, nagyon nincs értelme a további beszédnek, ráadásul „erre a jelenetre nincs hagyományos szöveg”. Ez a rész tehát már nem ritualizált, de azért a narrátor felvázolja, mi is történhet, és egy egyénített jelenetet dúsít fel alternatívákkal:

„A maga találékonyságára hagyott szereplő remegő szájjal küzd mondanivalóival, és a padlót nézi. »Hét gyermekem van, tekintetes uram!« – nyögi ki végre. Nem kap választ. Legfeljebb a gazda vet neki szót, ő porkolóab voltában is érez tán valami közösséget a néppel: »Becsülted volna meg magad.« Az áldozat elmondja még egyszer-kétszer, amit már elmondott. Aztán az erélyesebb figyelmeztetésre kifelé indul, siránkozva, némán, vagy foga közt átokkal. Ez már az idegektől függ.”

Nyilván nem mindenki mondja, hogy hét gyereke van, csak az olyanok, akiknek hét gyerekük van. Mások talán mást mondanak, de amit mondanak, azt addig ismételik, amíg erélyesen ki nem zavarják őket, viszont ekkor megint csak a vérmérsékletüktől, az idegállapotuktól függ, hogy siránkoznak vagy átkozódnak, esetleg némák maradnak.

Ennek az általános sémának, ennek az „ünnepnek”, szerződés-hosszabbítási rítusnak a leírása elég erősen eltér attól a rá következő elbeszéléstől, amelyben a narrátor azt ismerteti, hogyan viselkedett az ő apja minden „szólítás” előtt. Ő bezzeg nem remegő gatyával várta a napot, hanem lehetőséget látott benne, hogy javítson élethelyzetén, és izgatottan járta körbe a szomszéd uradalmakat, hátha jobb helyet talál, bár aztán végül mindig maradt, ahol volt, de világos, hogy ő nem olyan kiszolgáltatott munkavállaló volt, aki az uradalom kegyétől függött, hanem aki az uradalomnak tett szívességet azzal, hogy maradt. Az egyedi, a szokásostól eltérő, a nem normatív viselkedés ábrázolása iteratív elbeszéléssé válik (amely végül szingulárisba megy át, amikor a család végül mégis úgy dönt, elhagyja a pusztát és házat vesz egy faluban), szemben az általános sémák leírásával. Az apafigura kiválóságának érzékeltetéséhez szükség van a korábban leírt háttérre.

Rítusok, automatizált cselekvési sémák azonban regényekben sem ritkák, leginkább olyan regényekben, amelyek egy a befogadó számára nyilvánvalóan idegen világot ábrázolnak, és ezért sok mindent el kell magyarázni az olvasónak. Ilyen regényből is

nagyon sokféle típus van. A történelmi regények a múlt idegen világába vezetnek be, és az is elég gyakori, hogy egy regény a feltételezett olvasótábor számára ismeretlen társadalmi réteg vagy régió életét mutatja be. A következő három példa ezeknél valószínűleg nagyobb idegenséggel szembesít; az első egy fantasy regényből, a második egy sci-fi-ből, a harmadik egy posztkoloniális regényből való.

A regény – általánosságban véve – a történetre koncentrál, ezért ha bármily fontos információkat oszt is meg szokásokról vagy rítusokról, azt igen gyakran úgy teszi, hogy egy szereplő tapasztalatáról vagy tudásáról számol be. Előadhatja élményeit egy szereplő közvetlenül, vagy szabad függő beszédben, de az egy adott szereplő felől fókuszált egyes szám harmadik személyű narrátori elbeszélés is a szereplő tapasztalatát közvetítheti. Terry Pratchett *Faust Erik* című fantasy regénye az útleírás narratív sémáira épít, hiszen egy térben és történelemben zajló mágikus utazás története. Eric látogatását a Tezumán Birodalomban, ahol első kívánsága a háromból, „a világ királyságai feletti uralom” válik valóra, olyan bevezetéssel látja el a narrátor, amelyet útikönyvekben szoktunk olvasni:

„A Tezumán Birodalom Közép-Klaccs őserdei völgyeiben híres szervezett piackertjeiről, remekművű, obszidiánból, madártollból és nefritből készített mestermunkáiról, és tömeges emberáldozatairól Quetzacoatl, a Tollas Boa, a tömeges emberáldozatok istenének tiszteletére. [...] A tezumánok az egész kontinensen hírhedtek arról, hogy keresve sem találhatnák náluk öngyilkosabban komor, ingerlékeny és borúlátó népet, olyan okokból, amelyek hamarosan érthetővé válhatnak.”¹⁶

A mindentudó narrátor bizonyos információkat kifejezetten visszatart, és hagyja, hogy a szereplők maguk jöjjenek rá, mi is folyik ott tulajdonképpen. Ha a szereplők tudnak vagy épp átélnek valamit, a narrátor esetleg elmagyarázza vagy tágabb perspektívába helyezi az olvasóhoz így eljutott információt. Amikor például Széltoló (Erik inkompetens és többnyire értetlen vezetője) kikeresi emlékezetéből és megmondja Eriknek, hogy „A tezumán papok bonyolult naptárt fejlesztettek ki, és mindent tudnak a Korongkurvatúráról (*horology*)” (421), nem sokkal később a narrátor elmagyarázza az olvasóknak, miért van ez így:

„A naptárról mondtak is igazak. A tezumánok réges-rég rájöttek, hogy minden folyamatosan egyre rosszabb lesz, és, mivel szörnyen földhözragadtan gondolkoznak, bonyolult rendszert fejlesztettek ki annak nyomon követésére, hogy mennyivel rosszabb minden egymást követő nap.” (432–433)

¹⁶ Terry PRATCHETT, *Faust Erik*, ford. SOHÁR Anikó (Debrecen: Cherubion, 2001), e-book, Kindle locations 426–431.

A tezumánok Ericet valóban a világ urának tekintik, és először több kosárnyi drágakövel róják le tiszteletüket. A most először végrehajtott, de időtlen idők óta tervezett rítusnak ezt az első részét a regény elmeséli, anélkül azonban, hogy bármi utalna egy későbbi második részre, vagy bármi segítene megérteni az események logikáját. Széltoló viszont rájön, hogy a piramis domborművei azt ábrázolják, mik a tezumánok tervei a második fázist illetően, „hogya mit szándékoznak tenni a Világ Urával.” „Az uralkodónak semmi kétsége sem maradhat, hogy bosszúsak. Talán még odáig is elmegy, hogy levonja a következtetést, a tezumánok ugyancsak dühösek.” Széltoló ellentmondást lát a temérdek drágaság áldozata és az uralkodó tervezett halálra kínzása között. Da Chirm, aki hivatásos utazó, és a történetnek ezen a pontján feláldozásra váró rab, ezt meg tudja magyarázni: „Hát, végül is ő a Világ Ura [...]. Azt hiszem, jár neki némi tiszteletadás.” (565–566) Ez után az egyenes idézet után viszont Széltoló gondolatairól számol be a szöveg szabad függő beszédben:

„Széltoló bólintott. Van ebben valami igazság. Ha már olyan törzs vagy, amely a mocsárban él egy nyirkos erdő közepén, sehol semmi fém, és olyan istent sóztak rád, mint Quetzacoatl, és aztán találsz valakit, aki azt állítja, ő a felelős az egészért, valószínűleg szeretnél némi időt eltölteni annak elmagyarázásával, milyen hihetetlenül csalódott vagy. A tezumánok nem látták semmi okát, amiért finoman kéne bánniuk az istenségekkel.” (567–570)

A rítust tulajdonképpen nem írják le ebben a regényben, aminek nyilván az az oka, hogy soha nem kerül rá sor. Csak a tezumánok képzelik el és vágynak rá. Van ugyan egy vizuális ábrázolása, de a szöveg azt sem írja le. Amit olvasunk, annak a története, hogy az egyik szereplő hogyan értesül a rítusról, és hogyan érti meg, miért kéne éppen úgy működnie. Egy ilyen elbeszélés azonban nem számolhat alternatív variációkkal, következésképpen nem kerülhet túlságosan közel a leíráshoz, ami azt mondaná el, hogyan zajlik valami egy adott közösségben.

Ez a példa azonban egyáltalán nem bizonyítja, hogy a szokások alternatívákkal is számoló leírása nem lehetséges egy regényben. Attól, hogy az adott cselekményben a lehetséges alternatívák közül csak egy (vagy mint a fenti példában, egy sem) valósul meg, a szövegben még bemutathatja mindet. Ursula K. Le Guin *A kisémmizettek* című regényében, amikor a főhős Anarres, az anarchista hold „fővárosába” költözik, és egyszemélyes szobát kap, az egyedüllet eleinte valamiféle büntetésként, morális tehertételként éli meg. A narrátori szólam (talán a szereplő önelemző belső diskurzusát idézve szabad függő beszédben) elmagyarázza, mért jelenthet problémát az egyágyas szoba Anarres társadalmában.

„Aztán ott volt még ez a külön szoba, erkölcsi túske volt neki ez is. Ha gyerekként különszobában aludt valaki, az azt jelentette, hogy addig zavarta a többieket a hálóteremben, amíg megelégtették; egoizált, így mondták. A magány egyfajta kegyvesztés volt. Felnőttként a szerelmi élet céljaira használt az ember

különszobát. Minden kollégiumban és otthonban voltak ilyen különszobák, és ha a párok kopulálni akartak, ide vonultak vissza egy éjszakára, egy dekádra vagy ameddig csak akartak. Ha egy pár tartós kapcsolatra lépett egymással, kettősszobába költözött; a kis kommunákban, ahol ilyen szoba nem volt, gyakran hozzáépítettek a kollégium végéhez, miáltal hosszú, újabb és újabb kettősszobákkal megtoldott épületsorok keletkeztek. A szexuális együttléttől eltekintve nem volt rá ok, hogy ne hálóteremben aludjon az ember. Választani lehetett kisebb vagy nagyobb termék között, és ha valakinek baja volt a hálótársaival, átvonult egy másik dormitóriumba. A [...] fürdőben félre is lehetett vonulni, de tisztálkodhatott valaki ország-világ szeme előtt; aki szerelmi életet akart élni, bármikor visszavonulhatott, s ez volt a társadalmi elvárás is; ám minden más visszavonulás diszfunkcionális lett volna, főleg volt, pazarlás. Anarres nemzetgazdasága a magánházakat és -lakásokat nem látta el sem építőanyaggal, sem fűtéssel, sem árammal, és a karbantartásukkal sem foglalkozott. Ha valaki magányos természetű volt, ki kellett vonulnia a társadalomból és saját magának kellett gondoskodnia a létfenntartásról. Ebben nem akadályozta meg senki. Ott épített házat magának, ahol akart [...]. Azok, akik elfogadták az emberi szolidaritás kiváltságait és kötelességeit, csak ott becsülték a visszavonultságot, ahol volt funkciója.¹⁷

A különböző lehetőségekből adódó különböző cselekménymeneteket körülményesen elmagyarázza ez a részlet. Van egy szokásos, normális életmód, amelyben az folyamatosan a közösségben létezik, a félrevonulás néhány különleges alkalmától eltekintve, amelyek közül a legfontosabb a kopuláció (igaz, azt sem teljesen egyedül csinálja az ember). Az események normál menetétől való eltérés lehetséges okait a szöveg mind számba veszi. Az egoizálás vagy a „magányos természet”¹⁸ más megoldásokat követel, amelyek azonban mindenképpen együtt járnak a közösség morális ítéletével. A főhős egyiket sem választotta az itt felsorolt lehetőségek közül, de világos, hogy Anarresen sokan választották és fogják is választani azokat. Következésképpen ez a részlet nem elbeszéli, ami vele történik, hanem leírja, hogyan mennek a dolgok ebben a világban, hogy megmutassa a szereplő erkölcsi vívódásának társadalmi hátterét.

Aravind Adiga *A fehér tigris* című regényében egy indiai vállalkozó azzal a céllal meséli el saját élettörténetét egy levélsorozatban a magánvállalkozások iránt érdeklődő kínai miniszterelnököknek, hogy az általános példaként szolgáljon. Ezért az életelbeszélés folyamatosan összekapcsolódik a saját világ szabályait és működés módjait az idegen, a látogató számára elmagyarázó kommentárokkal. A posztkoloniális regénynek ez a változata mintegy az utópiákban szokásos úti beszámolóknak az inverze; míg ott az utazó gyakran részeseül idegenvezetésben, miáltal megismerheti a sajátjánál tökéle-

¹⁷ Ursula K. LE GUIN, *A kisémmizettek*, ford. ADAMIK Lajos (Szeged–Budapest: Szukits–Cédrus, 1994), e-book, Kindle locations 1935–1951.

¹⁸ Adamik Lajos a *genuinly unsocial* kifejezést fordította így.

tesebb társadalmat, itt a bennszülött felől fókuszálva halljuk az utazó számára tartott ismeretterjesztő előadást, ami éppen a saját világ tökéletlenségét részletezi. Saját életének egyedi eseményeit az elbeszélő legtöbbször az általános szokások exemplumaként mutatja be, ha csak nem reflektál arra, hogy saját tettei az általános szabályok ellenében, kirívó ellenpéldaként értelmezendők. Ez a struktúra néhol lehetővé teszi a többé-kevésbé ritualizált szokások alternatívákat is tekintetbe vevő leírását.

Erre jó példaként szolgál az indiai választásokat ismertető részlet. A főhős karriertörténetében a választásoknak nincs különösebb szerepe, hiszen az itt ábrázolt demokráciában a helyi hatalmasságok – miután eldöntötték, hogy melyik párt vesztegetheti meg őket – egyhangú szavazásról számolnak be hivatalosan, anélkül, hogy a szavazókat egyáltalán beengednék a szavazóhelyiségekbe. Egy adott választást megelőző kampányt részletesen elbeszél a szöveg, és amikor a hatalmi csoportok egyezsége jutnak, a narrátor-főhős átadja a szót az apjának: „Mindig így megy ez [...]. Tizenkét választást láttam már... Öt országost, öt államit, két helyit... és tizenkétszer szavazott valaki más helyettem.”¹⁹ De nem egyszerűen arról van szó, hogy mindig minden választó távolról, szomorúan, de beletörődve szemléli a választást. Van alternatív viselkedési mód is, és a következő két oldalon erről számol be az elbeszélő. Ezúttal is egyedi esetet ad elő, de mindvégig hangsúlyozva, hogy ez a fajta viselkedés is gyakori és általános, az alternatívára is megvan a kialakított szcenárió.

„A választás napján egy ember megőrült.

Ez minduntalan megtörténik, a Sötétség²⁰ minden választásán.

[...] megpróbálták lebeszélni, de csak félszívvel.

Láttak már ilyesmit azelőtt is. Ezt az embert már nem lehetett megállítani.”²¹

A megőrülés azt jelenti, hogy valaki megpróbálja maga leadni a szavazatát. Ez is lehetséges, „minduntalan megtörténik”, hogy egy-egy ember szavazni akar a választásokon. Az elbeszélő csak azt az esetet meséli el, amelynek ő maga tanúja volt, de világossá teszi, hogy ez a választási rituáléba belekódolt alternatíva. Mire ez a bizonyos őrült a szavazóközönséghez ér, a szavazatszámolás már véget ért, az eredményt is kiírták (mindenki ugyanarra a jelöltre szavazott), és éppen a győztesnek gratuláló plakátot szegezik ki. Amikor közli, hogy szavazni akar, agyonverik a rendőrök. Így zajlik tehát a választás mindig: hangos kampány után az elit csoportok megegyeznek egymással, majd ünnepélyes keretek között, de a választópolgárok részvétele nélkül lezajlik a választás, az eredmény mindig egyhangú, és a győztest látványosan megünneplik. Ha viszont valaki mégis szavazni akar, azt megölik. A narrátor-főhős világossá teszi, hogy nemcsak akkor és az apa tanúsága szerint korábban mindig volt ez így, hanem azóta is. Az elbeszélés idejében őt gyilkosságért körözik, és hamis

¹⁹ Aravind ADIGA, *A fehér tigris*, ford. GRESKOVITS Endre (Budapest: Cartaphilus, 2010), 95.

²⁰ A falusi India, illetve az elnyomottak Indiájának szimbolikus megnevezése Adiga regényében.

²¹ Uo.21

identitással él szülőföldjétől távol, Bangalúrban. Papíron azonban minden évben leadja a szavazatát szülőfalujában.

„A rendőrség pontosan tudja, hol keressen. Annak rendje és módja szerint megtalál minden választáskor a szavazófülkénél, Laksmangarhban, a gajái járásban, mert ott voltam minden országos, állami és helyi szavazáson, mióta betöltöttem a tizennyolcat.

Én vagyok India leghűségesebb szavazója, és máig nem láttam a szavazófülke belsejét.” (97)

A narrátor felnőttkorának első választását mondja el szinguláris elbeszélésben, de mivel folyamatosan hangsúlyozza, hogy a Sötétségben mindig és azóta is mindenütt így zajlanak a választások, és mivel a választópolgárok mindkét lehetséges cselekvési mintáját bemutatja (távol maradni a szavazókörzettől vagy odamenni), a szinguláris elbeszélést az általánosíthatóságot hangsúlyozó és az alternatívákat kiemelő narrátori kommentárok egy társadalmi rituálé általános leírásává is teszik.

Valószínűleg nehéz lenne olyan leírást találni bármilyen irodalmi szövegben, amelyikben egyáltalán nem történik semmi, amelyikben egyáltalán nem telik az idő, amelyikben csak állapotot kifejező igék, vagy esetleg csak a létige szerepel. Ebből azonban nemcsak az következhet, hogy a leírás elbeszélés is. Ha egy elbeszélés azt próbálja bemutatni, hogyan kell csinálni valamit, vagy hogy hogyan szokás csinálni valamit egy adott közösségben, akkor a különböző, esetenként alternatív cselekedetek elmondása a működésmódok leírását eredményezi.